

Тернопільська обласна рада
Департамент освіти і науки Тернопільської обласної військової адміністрації
Фаховий коледж Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії
ім. Тараса Шевченка

*Циклова комісія трудового навчання та технологій
і образотворчого мистецтва*

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник директора
з навчально-виховної роботи
Павло ЯЛОВСЬКИЙ
_____ 2024 року



РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
Пластична анатомія та скульптура (скульптура)

Освітньо-професійний ступінь **фаховий молодший бакалавр**
Галузь знань **01 Освіта / Педагогіка**
Спеціальність **014.12 Середня освіта (Образотворче мистецтво)**
Освітньо-професійна програма **Середня освіта (Образотворче мистецтво)**

Гуменюк Б. О. Пластична анатомія та скульптура (скульптура) : робоча програма навчальної дисципліни для здобувачів фахової передвищої освіти галузі знань 01 Освіта / Педагогіка спеціальності 014 Середня освіта (Образотворче мистецтво). Кременець, 2024. 13 с.

Розробник:

Гуменюк Богдана Олександрівна – викладач циклової комісії трудового навчання та технологій і образотворчого мистецтва Фахового коледжу Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка.

Робоча програма затверджена на засіданні циклової комісії трудового навчання та технологій і образотворчого мистецтва
Протокол № 1 від 1 серпня 2024 р.

Голова циклової



Віталій ПИСАРЕНОК

1. Вступ

Важливою складовою частиною навчально-виховного процесу на факультетах художньо-естетичного спрямування педагогічних навчальних закладів країни є курс «Пластична анатомія та скульптура (скульптура)». Основним змістом курсу є розкриття найважливіших етапів у вивченні історії розвитку скульптури, як виду образотворчого мистецтва, вивчення прийомів роботи і засобів виразності аналіз їх основних напрямків і стилів, характеристика видів, жанрів і окремих творів скульптури.

Курс «Пластична анатомія та скульптура (скульптура)» є однією з провідних дисциплін у підготовці майбутніх учителів образотворчого мистецтва, яка має забезпечити практичну та методичну готовність здобувачів освіти до організації і проведення урочної, позакласної, навчально-виховної роботи з образотворчого мистецтва.

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Пластична анатомія та скульптура (скульптура)» складена для навчання здобувачів освітньо-професійного ступеня «фаховий молодший бакалавр» відповідно до освітньо-професійної програми Середня освіта (Образотворче мистецтво) з галузі знань 01 Освіта/Педагогіка за спеціальністю 014.12 Середня освіта (Образотворче мистецтво).

2. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітньо-професійна програма, освітньо-професійний ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
Кількість кредитів ECTS: – 4	Галузь знань 01 Освіта	Нормативна	
Змістових модулів – 5	Спеціальність 014.12 Середня освіта (Образотворче мистецтво)	Рік підготовки: 3-й	
		Семестри	
5		6	
Лекції			
Загальна кількість годин – 120	Освітньо-професійна програма Середня освіта (Образотворче мистецтво)	4	4
		Лабораторні	
Тижневих годин аудиторних – 2; 2 самостійної роботи здобувача – 1; 1,75	Освітньо-професійний ступінь: фаховий молодший бакалавр	26	36
		Самостійна робота	
	15	35	
	Вид контролю: Екзамен – 6		

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної роботи індивідуальної роботи становить – 58,3% до 41,7%.

3. Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни «Пластична анатомія та скульптура (скульптура)» є формування у майбутніх учителів системи теоретико-методологічних знань, умінь і навичок у виконанні рельєфного та трьохвимірного зображення, що передбачає опанування різними техніками академічної та декоративної скульптури, при використанні м'яких матеріалів для ліплення. Розвиток у здобувачів освіти просторового мислення, сприйняття творів мистецтва скульптури, розуміння їх змісту та призначення; поглиблене вивчення пластики; засвоєння здобувачами освіти теоретичних та методологічних матеріалів з курсу.

Основні завдання курсу:

- ознайомити здобувачів освіти зі скульптурою як одним із видів образотворчого мистецтва, з її видами, жанрами, призначенням; історичними відомостями появи та розвитку скульптури у різних країнах світу;
- ознайомити із основними видами скульптурних зображень, різними техніками виконання та технологіями роботи з різними матеріалами;
- розвивати відчуття просторової форми;
- формувати систему знань, умінь і навичок для виконання практичних завдань, застосовуючи різні техніки ліплення;
- навчати послідовності створення виробів образотворчого та декоративного мистецтва;
- розвивати творче мислення, зорову пам'ять, уяву, художні здібності;
- формувати естетичні смаки;
- виховувати любов до української народної творчості;
- розвивати творчі здібності та художню індивідуальність у здобувачів освіти;
- розкривати зміст, науково-теоретичні основи і методику вивчення скульптури.

У результаті вивчення навчальної дисципліни у здобувачів фахової передвищої освіти повинні бути сформовані такі **компетентності**:

ЗК2 Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК6 Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК7 Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

СК2 Здатність до використання предметних знань в освітньому процесі.

СК3 Здатність до інтеграції предметних знань з різних освітніх галузей.

СК16 Здатність розуміти основи образотворчої грамоти, аналізувати історичні етапи розвитку образотворчого мистецтва, художні твори; використовувати спеціальну термінологію; усвідомлювати значення образотворчого мистецтва у вихованні учнівської молоді.

СК17 Здатність до оволодіння методологією образотворчої діяльності й засвоєння основ художньої майстерності.

Програмні результати навчання

PH3 Аналізувати можливості професійного розвитку з урахуванням умов педагогічної діяльності та індивідуальних запитів і потреб.

PH16 Володіти теоретико-методичними знаннями у галузі образотворчого мистецтва, принципами та закономірностями організації навчання образотворчому мистецтву в закладах загальної середньої освіти.

PH17 Уміти застосовувати у професійній та творчій діяльності художні техніки і матеріали образотворчого мистецтва та володіти основами художньої майстерності.

PH19 Виявляти здатність до створення власних художніх задумів, розробляти ескізи, проекти, виконувати та презентувати творчі роботи.

4. Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Скульптура як вид мистецтва

Тема 1. Скульптура як вид образотворчого мистецтва.

Історичні відомості з розвитку скульптури. Види і жанри скульптури.

Вивчення видів (кругла скульптура, рельєф) та жанрів (портрет, тематична композиція, анімалістичний жанр) скульптури. Види скульптури за змістом і функціями (монументальна, монументально-декоративна, станкова, скульптура малих форм, паркова скульптура). Технологічні особливості виготовлення і вибір інструментарію відповідно до матеріалу та призначення самої скульптури.

Змістовий модуль 2. Пластична орнаментика

Тема 2. Ліплення рослинного орнаменту з класичного гіпсового зразка у барельєфі.

Поняття барельєфу. Види орнаментів у скульптурі. Послідовність виконання рослинного орнаменту. Деталізація роботи.

Тема 3. Ліплення тематичного натюрморту в барельєфі.

Створення ескізу натюрморту. Послідовність ліплення натюрморту. Загальний аналіз роботи, деталізація.

Тема 4. Ліплення тематичної композиції в горельєфі.

Поняття горельєфу. Послідовність виконання горельєфу. Загальний аналіз роботи, деталізація.

Тема 5. Ліплення тематичної композиції у контрельєфі.

Поняття контрельєфу. Послідовність виконання роботи. Деталізація композиції.

Змістовий модуль 3. Анімалістична скульптура

Тема 6. Особливості будови птахів і тварин. Ліплення етюду птахів.

Конструктивна будова птаха. Послідовність ліплення птаха. Деталізація роботи.

Тема 7. Ліплення етюду тварин.

Конструктивна будова тіла тварин. Послідовність виконання етюду тварини. Аналіз і деталізація роботи.

Змістовий модуль 4. Ліплення портрету

Тема 8. Особливості зображення голови людини у скульптурі. Ліплення черепа людини.

Пропорції голови людини. Послідовність виконання черепа. Створення основи, набирання маси. Ліплення частин черепа. Деталізація та узагальнення роботи.

Тема 9. Ліплення голови людини з гіпсової моделі.

Послідовність виконання ліплення голови людини. Виконання основи, набір основної маси голови. Проробка деталей обличчя. Деталізація і узагальнення роботи.

Тема 10. Ліплення короткочасного етюду голови натурника.

Створення основи голови, набір основної маси. Ліплення деталей етюду голови натурника. Узагальнення та деталізація. Детальний аналіз роботи.

Тема 11. Ліплення поясного портрета з руками та вираженням емоційного стану натурника.

Конструктивна будова поясного портрету з руками. Виконання каркасу півфігури. Передача емоційного стану натурника. Послідовність виконання. Аналіз і деталізація роботи.

Змістовий модуль 5. Ліплення фігури людини. Тематична композиція у скульптурі

Тема 12. Конструктивно-пластичні особливості побудови фігури людини в скульптурі. Ліплення фігури людини з гіпсового зразка.

Пропорції фігури людини. Детальний аналіз фігури. Послідовність виконання роботи. Виконання каркасу, набирання основної маси тіла людини. Аналіз і деталізація.

Тема 13. Ліплення етюду одягненої постаті людини.

Тематична композиція з фігурою людини. Конструктивна будова фігури людини. Детальний аналіз. Послідовність виконання одягненої фігури людини.

5. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин					
	Усього	Денна форма				
		у тому числі				
		лекц.	сем.	практ	лаб.	с.р.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
5 семестр						
Змістовий модуль 1. Скульптура як вид мистецтва						
Тема 1. Скульптура як вид образотворчого мистецтва.	6	2			2	2
Разом за змістовим модулем 1	6	2			2	2
Змістовий модуль 2. Пластична орнаментика						
Тема 2. Ліплення рослинного орнаменту з класичного	6				4	2

гіпсового зразка у барельєфі.						
Тема 3. Ліплення тематичного натюрморту в барельєфі.	8				6	2
Тема 4. Ліплення тематичної композиції у горельєфі.	6				4	2
Тема 5. Ліплення тематичної композиції в контрельєфі.	8				5	3
Разом за змістовим модулем 2	28				19	9
Змістовий модуль 3. Анімалістична скульптура						
Тема 6. Особливості будови птахів і тварин. Ліплення етюду птахів.	6	2			2	2
Тема 7. Ліплення етюду тварин.	5				3	2
Разом за змістовим модулем 3	11				5	4
Разом за 4 семестр	45	4			26	15
6 семестр						
Змістовий модуль 4. Ліплення портрету						
Тема 8. Особливості зображення голови людини у скульптурі. Ліплення черепа людини.	14	2			6	6
Тема 9. Ліплення голови людини з гіпсової моделі.	12				6	6
Тема 10. Ліплення короткочасного етюду голови натурника.	12				6	6
Тема 11. Ліплення поясного портрета з руками та вираженням емоційного стану натурника.	13				6	7
Разом за змістовим модулем 4	51	2			24	25
Змістовий модуль 5. Ліплення фігури людини. Тематична композиція у скульптурі.						
Тема 12. Конструктивно-пластичні особливості побудови фігури людини в скульптурі. Ліплення фігури людини з гіпсового зразка.	14	2			6	6
Тема 13. Ліплення етюду одягненої постаті людини.	12				6	6
Разом за змістовим модулем 5	26	2			12	12
Разом за 6 семестр	75	4			36	35
Разом годин за навчальним планом.	120	8			62	50

6. Теми лабораторних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Виконання наочної таблиці: Види і жанри скульптури; Твори скульптури в історичному розвитку мистецтва.	2
2	Ліплення рослинного орнаменту з класичного гіпсового зразка у барельєфі.	4
3	Ліплення тематичного натюрморту в барельєфі.	6
4	Ліплення тематичної композиції у горельєфі.	4
5	Ліплення тематичної композиції в контррельєфі.	5
6	Ліплення етюду птахів.	2
7	Ліплення етюду тварин.	3
8	Ліплення черепа людини.	6
9	Ліплення голови людини з гіпсової моделі.	6
10	Ліплення короткочасного етюду голови натурника.	6
11	Ліплення поясного портрета з руками та вираженням емоційного стану натурника.	6
12	Ліплення фігури людини з гіпсового зразка.	6
13	Ліплення етюду одягненої постаті людини. Тематична композиція з фігурою людини.	6
	Всього годин	62

7. Завдання для самостійної роботи

№ з/п	Завдання для самостійної роботи	Кількість годин
1.	Ознайомлення з матеріалами та обладнанням для скульптури.	2
2.	Зображення в барельєфі абстрактної композиції з вираженою тематикою.	2
3.	Ліплення тематичної композиції у барельєфі за мотивами картин відомих художників	2
4.	Зображення квітів в горельєфі.	2
5.	Ліплення скульптурної композиції на українську тематику. Виготовлення форм для відливання. Контррельєф.	3
6.	Ліплення птахів на довільну тему з відображенням пропорцій і пластики форми.	2
7.	Ліплення тварин з відображенням пропорцій і пластики форми.	2
8.	Ліплення портрету у рельєфі/ Ліплення рельєфної, тематичної композиції з маскою людини.	6
9.	Ліплення голови людини з гіпсової моделі (аналіз, та допрацювання лабораторного завдання).	6

10	Ліплення етюду голови натурника.	6
11	Ліплення чоловічого торсу.	7
12	Виготовлення наочних таблиць із зображенням творів провідних майстрів класичної скульптури.	6
13	Ліплення міфічних та фантастичних істот.	6
	Всього годин	35

8. Критерії оцінювання самостійної роботи під час лабораторних занять здобувачів фахової передвищої освіти з навчальної дисципліни «Пластична анатомія та скульптура (Скульптура)»

Оцінка «5», «відмінно» - Здобувач володіє теоретичним матеріалом по темі лабораторного заняття, користується знаннями з методики виконання завдань, уміє виконувати скульптурні етюди; повністю виконаний об'єм практичних завдань, зданий звіт та теоретичний матеріал роботи.

Оцінка «4», «добре» - здобувач володіє теоретичним матеріалом та методологією виконання завдання, використовує його у роботі, проте допускає незначні помилки у композиції тривимірного зображення, визначенні пропорційних співвідношень, передачі емоційного стану чи характерних особливостей моделі

Оцінка «3», «задовільно» – здобувач частково засвоїв теоретичний матеріал, недостатньо володіє практичними навичками та методикою виконання завдання, припускається неточностей і похибок у відповідях та роботі з пластичними матеріалами, не завжди належно готує матеріали для роботи, демонструє достатній рівень засвоєння практичних навичок;

Оцінка «2», «незадовільно» – здобувач не достатньо засвоїв теоретичний матеріал, частково володіє практичними навичками та методикою виконання завдання, відповідаючи на запитання практичного характеру, виявляє неточності у знаннях, не вміє продемонструвати їх на практиці, не завжди належно готує матеріали для роботи, демонструє низький рівень засвоєння практичних навичок;

9. Методи навчання

1. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності: лекція (лекція-інформація, проблемна лекція, лекція-дискусія, лекція-демонстрація, лекція-візуалізація), практичні заняття, бесіда, розповідь, практичні та дослідні роботи, самостійна робота, спостереження, аналіз, синтез, узагальнення, метод проєктів, художньо-педагогічний аналіз скульптурних творів тощо.

2. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності: стимулювання обов'язку і відповідальності у навчанні, опора на життєвий і професійний досвід здобувачів, створення відчуття успіху у навчанні.

10. Методи контролю

Поточний контроль: практичне (індивідуальне, фронтальне, групове), практичні заняття, перевірка виконання здобувачами завдань самостійної роботи.

Підсумковий контроль: екзамен у 6-ому семестрі.

11. Критерії оцінювання навчальних досягнень здобувачів фахової передвищої освіти з навчальної дисципліни «Пластична анатомія та скульптура (Скульптура)»

Оцінку «5», «відмінно» – заслуговує здобувач фахової передвищої освіти, який на високому рівні володіє теоретично-методологічними знаннями у сфері скульптурного мистецтва. Уміє максимально використовувати у педагогічній діяльності набуті знання і практичні уміння, естетичний досвід, демонструє емоційно-ціннісне ставлення до української та світової скульптури. Виявляє високий рівень світосприйняття і світовідчуття мистецького мислення, потребу в художньо-педагогічній діяльності, самовдосконаленні. Демонструє готовність до ефективного здійснення мистецько-виховної діяльності в закладах загальної середньої освіти.

Оцінку «4», «добре» – заслуговує здобувач фахової передвищої освіти, який володіє навчально-програмовим матеріалом у процесі розв'язання творчих завдань з курсу, однак допускає термінологічні помилки, не завжди логічно використовує теоретичні знання при виконанні практичних завдань. Virізняється стандартністю мистецько-педагогічного мислення. Потребує вдосконалення умінь та навичок, здобутих під час вивчення навчальної дисципліни, розвитку рівня професійної мотивації.

Оцінку «3», «задовільно» – здобувач фахової передвищої освіти, який виявляє знання і розуміння основних аспектів скульптури, проте вони недостатньо глибокі та осмислені. Інколи демонструє алогічність у відтворенні навчального матеріалу. Виявляє вміння частково аналізувати теоретичні аспекти проблем скульптури, проте робить неточні висновки. Не достатньо вміє застосувати здобуті знання для вирішення художньо-практичних завдань дисципліни.

Оцінку «2», «незадовільно» – заслуговує здобувач фахової передвищої освіти, який фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу, має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення навчальної дисципліни. Демонструє елементарні знання теоретичного матеріалу. Не здобув практичних умінь і навичок, необхідних для мистецько-освітньої діяльності в закладах загальної середньої освіти. Не вміє логічно мислити і висловлювати свою думку.

12. Методичне забезпечення

Навчально-методичне забезпечення, періодичні видання, методичні посібники, таблиці за змістом тем, ілюстрації, зразки робіт здобувачів.

13. Рекомендована література

Базова

1. Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів.: інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2000. 132 с.

2. Горинь Б. У пошуках берега: життя і творчість скульптора Івана Севери. Львів.: інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2001. 240с.
3. Джахірул А. Анатомія для художників. Наочний посібник із зображення людського тіла. Київ: ArtHuss, 2022. 304 с.
4. Кириченко М. А., Кириченко І. М. Основи образотворчої граматики: навч. посібник для студентів ВНЗ 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : Вища школа, 2002. 190 с.
5. Коляденко Г. І. Анатомія людини. Київ : Либідь, 2007. 384 с.
6. Копач О. О. Скульптура. Ліплення тварин : [урок образотворчого мистецтва]. Все для вчителя. 2011. № 10/11. С. 95-96.
7. Красноголовець О. С. Основи скульптури: навч. посібник для викладачів ВНЗ. Київ : Знання, 2008. 171 с.
8. Кривавич Д. П., Овсійчук В. А. , Черепанова С. О. Українське мистецтво. У 3-х ч. : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Ч. 3. Львів : Світ, 2005. 268 с.
9. Лупій С. Скульптура. Особливості художньо-образної мови. АРТКЛАС. 2010. № 1. С. 54-62.
10. Мистецтво скульптури. Навчально-методичний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2018. 201 с.: іл. Т. Шмельова.
11. Основи скульптури: навчальний посібник / О.С. Красноголовець. Видавництво: «Знання» 2008.
12. Панфілова О. Г., Рулевська Н. В., Тарасюк І. І. Історія зарубіжного мистецтва : навч.-метод. посібник. Ч. 1. Тернопіль : Вектор, 2016. 172 с.
13. Романенкова Ю. В. Історія пластичних мистецтв : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ : Книжкове вид-во НАУ, 2008. 375 с.
14. Сидор М. Б. Скульптура та пластична анатомія. Дрогобич : НВЦ Каменяр, 2002. 60 с.
15. Сидоренко П.І., Бондаренко Г.О., Куц С.О. Анатомія та фізіологія людини: підручник. Київ: Кондор, 2015.
16. Станкевич М.Є. Скульптура Володимира Мельника. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2000. 96 с.
17. Янко Н. Монументальна скульптура другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Матеріали до українського мистецтвознавства. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2003. Вип. 2. С. 267-270.

Допоміжна

1. Голованов С. Архітектура і скульптура Стародавньої Індії. Історія в школі. 2006. № 7-8. С. 46- 48.
2. Горинь Б. М. Олександр Архипенко. Київ : Атлант ЮЕМСі, 2007. 63 с.
3. Грей Г. *Grays Anatomy. Arcturus.* 2017. 374 с. Клименюк Т.М. Креслення. Рисунок. Львів: Львівська політехніка/ Т.М.
4. Ковальов О. Є. Образотворче мистецтво, 1-7 класи : навч. посіб. / О. Є. Ковальов. Суми : Універсальна книга, 2019. 318 с.
5. Корпанюк С. М. Скульптура. Українська народна іграшка. Традиції та сучасність : курс «Образотворче мистецтво» : 5 кл. Мистецтво в школі. Музика. Образотворче мистецтво. Художня культура. 2011. № 3. С. 9-12.

6. Котляр В. П. Основи образотворчого мистецтва і методика художнього виховання дітей : навч. посіб. для студентів ВНЗ. К. : Кондор, 2006. 200 с.
7. Котляр В. П. Основи образотворчого мистецтва і методика художнього виховання дітей : навч. посіб. для студентів ВНЗ. К. : Кондор, 2009. 200 с.
8. Кримськотатарські художники. Кінець XIX – початок XXI століття. Живопис, графіка, скульптура / автор-укладач І. Заатов. Сімферополь : Кримнавчпеддержвидав, 2008. 207 с.
9. Масол Л. Концепція загальної мистецької освіти. *Мистецтво та освіта*. 2004. Вип. № 1.
10. Мельник В. Скульптура : каталог. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2008. 30 с.
11. Мірчук З., Мірчук М. Станкова скульптура : (урок у 5-му класі). Мистецтво та освіта. 2005. № 3. С. 35-37.
12. Образотворче мистецтво 1-7 класи : навч.-метод. посібник для вчителів / Г. А. Полякова, Л. І. Божко, О. О. Лейбіна та ін. Харків : Скорпион, 2001. 160 с.
13. Ониськів М., Хаварівський Б. Українець Михайло Паращук: Ровесник болгарської волі, Страдник нашої долі. Тернопіль : Збруч, 2003. 175 с.
14. Протас М. Українська скульптура доби незалежності : проблеми й можливості подолання кризових явищ. Матеріали до українського мистецтвознавства. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2003. Вип. 2. С. 243-247.
15. Прокопович Т. А. Рисунок, як основа в живописі та скульптурі. Актуальні проблеми розвитку українського мистецтва: культурологічний, мистецтвознавчий, педагогічний аспекти: матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф.. Луцьк, 29 трав., 2020. Вип. 1. С. 86-89.
16. Робертс Е. Human Anatomy. The Definitive Visual Guide. Dorling Kindersley. 2014. 256 с.
17. Рубля Т. Є., Федун С. І. . Образотворче мистецтво : підручник для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ - Ірпінь : Перун, 2006. 142 с.
18. Рязанцев В. В. Скульптура : [урок образотворчого мистецтва]. Все для вчителя. 2012. № 21/22. С. 44–46.
19. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Київ : Либідь, 2002. 328 с.
20. Художня культура : підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закладів; рівень стандарту / Н. Є. Миропольська, Л. М. Масол, Е. В. Белкіна, О. В. Гайдамака ; за заг. ред. Н. Є. Миропольської. Харків : Ранок, 2011. 175 с.